

JOACHIM ŚLIWA
(Kraków)

AMON-RE KOCHA TEGO, KTO GO UMIŁOWAŁ SKARABEUSZ EGIPSKI ODKRYTY W SZARUNIE W ROKU 1907

W bogatym i dość zróżnicowanym materiale dotyczącym egipskich amuletów pieczętnych mieści się także pewna grupa skarabeuszy, które zachowują typową, klasyczną formę żuka z bazą, lecz na jej powierzchni występują teksty o szczególnym charakterze. Teksty te nie są związane jedynie ze zwykłą funkcją skarabeuszy, a więc z ideą zmartwychwstania czy odrodzenia w zaświatach, na bazach nie naniesiono także imion władców czy osób prywatnych. Łączą się one natomiast z tak zwaną pobożnością indywidualną czyli prywatną, wyrażającą stosunek jednostki do bóstwa, zawierają też rodzaj wyznania wiary lub formułę szukania opieki i pomocy bóstwa. Niektóre z wyrażanych życzeń czy modlitewnych sformułowań przyjmują charakter trafnie ujętego wezwania czy nawet motta, zyskującego znaczną popularność i wielokrotnie używanego na licznych zabytkach¹.

Skarabeusze z takimi tekstami pojawiły się w okresie Nowego Państwa (1530–1070 p.n.e.) i wtedy też stosowane były najczęściej; ich popularność trwała do końca Epoki Późnej (664–332 p.n.e.). Niektóre z formuł zyskały ogromną popularność. Wiązą się one najczęściej z imieniem Amona, choć występują i inne bóstwa. Szczególnie popularne były skarabeusze tego typu w epoce ramessydzkiej, czyli w czasie panowania XIX i XX dynastii (1292–1070 p.n.e.).

W tekstach owych formuł modlitewnych i życzeń dużą rolę odgrywa kryptografia, czyli specjalny, „zaszyfrowany” sposób zapisu, oparty na pewnych zasadach fonetycznych języka egipskiego (akrofonia). W badaniach nad egipską kryptografią ogromne zasługi położył francuski egiptolog, kanonik Etienne Drioton (1889–1961)². Na podstawie jego studiów udało się ustalić brzmienie wielu formuł i życzeń. Oprócz tekstów mających w całości charakter kryptograficzny znane są też inskrypcje, w których tylko imię boga ma postać zaszyfrowaną (głównie imię Amona czyli

¹ Na temat skarabeuszy z formułami modlitewnymi i życzeniami zob. J. Śliwa, *Skarabeusze egipskie*, Ossolineum, Wrocław – Warszawa – Kraków 2003, s. 98–105, oraz G. Roulin, *God and Man: Formulas and Maxims on Seal Amulets*, [w:] *Egyptology at the Dawn of the Twenty-First Century. Proceedings of the Eight International Congress of Egyptologists, Cairo 2000*, t. II, oprac. Z. Hawass, American University in Cairo Press, Cairo 2003, s. 460–466.

² E. Drioton, *Scarabées à maximes*, *Annals of the Faculty of Arts, Ibrahim Pasha University*, t. I, 1951, s. 55–71; id., *Voeux inscrits sur des scarabées*, *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Abteilung Kairo* 14, 1956, s. 34–41; id., *Trigrammes d'Amon*, *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* 54, 1957, s. 11–33.

„Tego o ukrytym imieniu”), reszta tekstu oddana jest natomiast w normalnym zapisie hieroglificznym.

Do najczęściej spotykanych na skarabeuszach należą teksty z prostym, bezpretensjonalnym wyznaniem wiary, najczęściej skierowanym do Amona lub Amona-Re. Formuła ta brzmi następująco: „Amon[-Re] jest moim Panem” (tak zwana formuła wiernopoddająca). Do Amona kierowano też szereg innych zawołań z zapewnieniem wierności czy też prośbami o dalszą opiekę (tu różnorodność formuł jest znacznie większa). Należą do nich chociażby takie sformułowania, jak: „Amon[-Re] kocha tego, kto go umiłował”, „Wszystkie moje kroki należą do Amona”, „Amon jest siłą osamotnionego”, „Niech trwa miasto, które ukochał Amon”, „Amon-Re, miliony lat”, „Gdy Amon czuwa, nie ma się czego obawiać” lub o nieco uproszczonej postaci – „[Gdy] Amon czuwa, życie i opieka” (tzw. formuła „bez bojaźni”).

Ciekawy zabytek tego typu odkrył dokładnie przed stu laty pierwszy polski badacz prowadzący wykopaliska w Egipcie. Tadeuszowi Smoleńskiemu (1884–1909)³, studentowi Uniwersytetu Jagiellońskiego przybyłemu z Krakowa, zgłębiającemu tajniki egiptologii pod kierunkiem wybitnego specjalisty Gastona Maspero (1846–1916), powierzono prowadzenie wykopalisk finansowanych przez Fülöpa Backa (1862–1958), węgierskiego kupca, który zamierzał w ten sposób wzbogacić zbiory muzeum w Budapeszcie⁴. Koncesję uzyskano na badania w Szarunie, niegdyś ważnym starożytnym ośrodkiem administracyjnym Hut-nesut (od czasów Średniego Państwa stolica osiemnastego nomu Górnego Egiptu). Pierwszą kampanię wykopaliskową przeprowadził Smoleński w okresie od 13 stycznia do 4 marca 1907 roku. Oprócz raportu dotyczącego badań w grobowcu Pepi-ancha (zwanego Chua), dostojnika z czasów VI dynastii⁵, oraz informacji o odkryciu bloków pochodzących z wczesnoptolemejskiej budowli świątynnej⁶ sporo wiadomości szczegółowych znajdujemy w rękopiśmiennym *Dzienniku* Smoleńskiego, skrupulatnie prowadzonym przez cały okres pobytu w Egipcie⁷.

³ Zob. J. Śliwa, *Tadeusz Smoleński und die österreichisch-ungarischen Ausgrabungen in Scharuna und Gamhud (1907–1908)*, [w:] *A Tribute to Excellence. Studies Offered in Honour of Ernő Gaál, Ulrich Luft, László Török*, oprac. T. A. Bács, *Studia Aegyptiaca* 17, Elte, Budapest 2002, s. 435–442, oraz ostatnio id., *Tadeusz Smoleński (1884–1909) i początki polskiej egiptologii*, [w:] *Egipt, Grecja, Italia... Zabytki starożytne z dawnej kolekcji Gabinetu Archeologicznego Uniwersytetu Jagiellońskiego*, oprac. id., Księgarnia Akademicka, Kraków 2007, s. 132–139.

⁴ Zob. G. Vörös, *Sharuna-Gamhud. The Archaeological Mission of the Austro-Hungarian Monarchy in Egypt, 1907–1908. The Legacy of Philip Back de Surány*, Egypt Excavation Society of Hungary, Budapest 2008.

⁵ T. Smoleński, *Le tombeau d'un prince de la VIe dynastie a Charouna*, *Annales du Service des Antiquités de l'Égypte* [ASAE] 8, 1907, s. 149–153.

⁶ T. Smoleński, *Les vestiges d'un temple ptolémaïque à Kom-el-Ahmar; près de Charouna*, ASAE 9, 1908, s. 3–6; id., *Nouveaux vestiges du temple de Kom-el-Ahmar près de Charouna*, ASAE 10, 1910, s. 26–27.

⁷ Jego część znajduje się w zbiorach Biblioteki Jagiellońskiej, pewna partia była w rękach rodziny przedwcześnie zmarłego młodego egiptologa (do roku 2006 tą częścią *Dziennika* dysponował ks. bp Stanisław Smoleński, 1915–2006, obecnie u dalszych członków rodziny). Zeszyt *Dziennika* z zapisem dotyczącym przebiegu wykopalisk w Szarunie przechowywany jest w Bibliotece Jagiellońskiej (rkps 7417 III). Edycję tej części przygotowała Krystyna Stachowska, *Z egiptologicznego*

W dniu 2 lutego 1907 młody badacz odnotował w *Dzienniku*⁸:

[...] Roboty dzisiaj prowadziłem po przeciwnej stronie namiotów beduińskich, zmęczony opowiadaniem pana Dimitriego o wazach marmurowych znajdujących przez Anglików⁹. Niestety wazy ani jednej, jeno kilka mumii, z których jedną do domu przeniosłem. Jedynym wartym wspomnienia owocem robót dzisiejszych jest pierwszy znaleziony przeze mnie skarabej, niebiesko emaliowany, wcale przystojny: [tu kopia tekstu hieroglificznego, umieszczonego na jego bazie, zob. il. a] czy coś podobnego. Nie bardzo dla mnie zrozumiałe. Bądź co bądź ten skarabej wart z funta po wygórowanych cenach *marchands d'antiquités* i pokrywa koszt dnia dzisiejszego. Marna uciecha! Ale przecież wciąż coś nowego i nie coraz gorzej idzie, lecz coraz lepiej.

Skarabeusze z formułą *mrj Jmn-rc mrj.sw*, „Amon kocha tego, kto go umiłował”.

a – kopia tekstu z bazy skarabeusza odkrytego w Szarunie, sporządzona przez Tadeusza Smoleńskiego, 1907; b – skarabeusz z Muzeum Izraela w Jerozolimie (nr 76.31.3658). Fajans, wymiary 13 x 9 x 6 mm; c – skarabeusz z Muzeum Izraela w Jerozolimie (nr 76.31.2954).

Glazurowany steatyt, wymiary 14 x 10 x 7 mm.

(Oba zabytki wg Ben-Tor, op. cit., zob. przyp. 10, s. 71)

Dość dokładna kopia tekstu hieroglificznego umieszczonego na bazie tego skarabeusza (wyjątek stanowi ostatni znak), sporządzona przez Smoleńskiego, pozwala bez najmniejszej wątpliwości na jego odczytanie (il. a): *mrj Jmn-rc mrj.sw* – „Amon-Re kocha tego, kto go umiłował”¹⁰. Skarabeusze z takim zapisem nie należały do rzadkości. Bez większego trudu można się więc powołać na zabytki analogiczne, przechowywane między innymi w kolekcjach Muzeum Izraela w Jerozolimie (dwa skarabeusze, por. il. b i c)¹¹ oraz w Muzeum Sztuki i Histo-

„*Dziennika*” Tadeusza Smoleńskiego (*Dwie kampanie wykopaliskowe*), Rocznik Biblioteki PAN w Krakowie 33, 1988, s. 60–147.

⁸ Zob. Stachowska, op. cit., s. 98.

⁹ Wymienieni w tekście „Anglicy” to Bernard P. Grenfell (1869–1926) oraz Artur S. Hunt (1871–1934), dwaj papirolodzy brytyjscy, poszukujący tu w roku 1903 papirusów (zob. ich *Archaeological Report 1902–1903*, s. 1–9). Natomiast „Dimitri” to miejscowy Grek, zapewne tożsamy z „zarządcą zakładu wodnego w Szarunie” (por. Stachowska, op. cit., s. 91, zapisy z 13 i 14 I 1907).

¹⁰ Niestety, w publikacji Smoleńskiego, która ukazała się już następnego roku (*Le nom géographique* ou , ASAE 9, 1908, s. 94) znak ostatni (wg klasyfikacji A. Gardinera, *Egyptian Grammar*, 3rd ed., Oxford University Press, London 1957, Sign-list: O 34) odczytany został jako N 25, natomiast w *Dzienniku* jako R 4. W efekcie lektura tekstu na bazie skarabeusza brzmiała według Smoleńskiego: „Barque sacrée du soleil de Mr” (*Mr* jako toponim: „Le pays du lac”).

¹¹ D. Ben-Tor, *The Scarab. A Reflection of Ancient Egypt*, Israel Museum, Jerusalem 1989, s. 71, nr 1 i 2 (zabytki nr 76.31.3658 oraz 76.31.2954).

rii w Genewie¹². Natomiast w Bazylei znajduje się owalna plakietka fajansowa, której część ma na sobie identyczny zapis jak wymienione wyżej skarabeusze¹³. Przytoczone tu zabytki z Jerozolimy (il. b i c) dają wyobrażenie, jak wygląda grzbiet skarabeusza odkrytego w Szarunie.

Nie znamy dokładnie jego dalszych losów, jak wynika jednak z opublikowanych ostatnio materiałów, przekazany został do zbiorów Muzeum Egipskiego w Kairze¹⁴.

ARGUMENTUM

Antiquorum investigator Polonus Thaddaeus Smoleński, dum in Aegypto effossionibus operam dat, casu felici scarabaeum vetere testaceo opere factum in lucem extulit, ab antiquis Aegyptiis in privato Ammonis cultu usurpatum. Illius scarabaei – cui inferiore in parte de Ammone deo amante, qui eum adamaret, sententia inscripta erat – fata posteriora sunt nobis ignota, hodie tamen inveniri potest in Museo Aegyptiaco Cairensi.

¹² I. Vodoz, *Les scarabées gravés du Musée d'Art et d'Histoire de Genève* (Aegyptiaca Helvetica 6, 1978), l'Université de Genève, Genève 1979, s. 100 (nr 53). Jest to skarabeusz z zielonego fajansu, o wymiarach 17x11 mm; przypuszczalnie z Dendery.

¹³ *Skarabäen und andere Siegelamulette aus Basler Sammlungen* (Ägyptische Denkmäler in der Schweiz, Bd. 1), P. von Zabern, Mainz 1976, s. 335 (nr 728).

¹⁴ Vörös, op. cit., s. 38 oraz 136.